

नेपाली पत्रकारितामा भाषिक शुद्धताSudip Raila ^{a,*}^aLecturer, Ganesh Man Singh Multiple Campus, Kalanki**Article Info****Abstract****Received:** January 15, 2024**Accepted:** April 17, 2024**Published:** July 22, 2024**Available online:** August 10, 2024**DOI:** <https://doi.org/10.3126/gd.v9i1.68548>

शब्दकुञ्जिका: विज्ञान, प्रविधि, भाषा, पत्रकारिता, प्रकाशन, प्रसारण, सञ्चारमाध्यम, समाचार, सूचना, कानून, सत्य, तथ्य, यथार्थ, वस्तुनिष्ठ, अनुसन्धान, मिडिया, सञ्चार, दुनियाँ, आमसञ्चार, न्युमिडिया, सामाजिक सञ्जाल, ध्वनी, लिपि, कथ्य, ध्वन्य, लेख्य, सुक्ष्म।

विज्ञान र प्रविधिको विकाससँगै दुनियाँमा सञ्चारका लागि अनेकन साधनहरूको विकास भएको छ। अहिले सञ्चार प्रचार-प्रसारका लागि श्रव्यदृश्य, लेख्य-पाठ्य, अभिलेख्यमा प्रविधिहरूको अत्याधिका प्रयोग भएको पाइन्छ। सञ्चारमाध्यम तथा प्रविधिको विकासले सञ्चार प्रक्रियामा सहयोग गर्ने मात्र हो तर दुनियाँको मूल तथा सर्वोच्च माध्यम भाषा नै हो। अहिले विश्वभर आमसञ्चार माध्यमको रूपमा छापा, विद्युतीय र अनलाइनमाध्यम रहेका छन् भने नव सञ्चारमाध्यमको रूपमा न्युमिडिया तथा सामाजिक सञ्जाल देखापरेका छन्। जेजे नामका सञ्चारमाध्यम भएतापनि तिनीहरूले दिने सञ्चारको मूल मियो भाषा हो चाहे त्यो अंग्रेजी, हिब्रु, अरबिक, चाइनिज, हिन्दी तथा नेपालीभाषामा किन नहोस्। यस विषयबारे विश्लेषण सहित यस अनुसन्धानमूलक लेखमा प्रस्तुत गरिएको छ।

मानव सधैं सञ्चारको संसारमा बाँचिरहेका हुन्छन्। अझ अहिलेको यस एकाइसौं शताब्दीको समयमा त मिडिया सञ्चार अपिरहार्य जस्तै भएको छ। अहिले सञ्चारमाध्यमको विकासले विश्वका परिचित तथा अपरिचित शहरका कुनाकाचामा भएगरेका राजनैतिक, आर्थिक, धार्मिक, सामाजिक, मौसम तथा पर्यावरण, ढुङ्गा, युद्ध, हडताल, भ्रष्टाचार, लैङ्गिक हिंसा, बलात्कार, चोरी, डकैति, महामारी तथा महङ्गीका विषयवस्तुहरू, वैज्ञानिक खोज तथा अनुसन्धानबाट प्राप्त विषयहरू, अन्तरिक्षका विषयवस्तुहरू तथा शताब्दीयौं अधिका विविध विषयवस्तुहरूलाई इन्टरनेटको सहायताले चल्ने अनलाइन, ई. कागज, एन्ड्रोइड मोबाइलबाट चलाइने विभिन्न सामाजिक सञ्जाल, डिजिटल रेडियो तथा टेलिभिजन प्रविधिमा आएको स्मार्ट टेलिभिजनबाट पढ्न, हेर्न तथा सुन्न र चिन्तनबुझे तत्कालै प्रतिक्रिया दिन समेत सक्छौं।

तसर्थ मिडियाबाट सम्प्रेषण गरिने सन्देशलाई पाठक, दर्शक तथा श्रोताले सहजै रूपमा बुझ्न सक्ने भाषाशैली, लिपि, सङ्केत तथा वाक्यमा लेख्य र कथ्य रूपमा प्रस्तुत गर्नुपर्दछ। यदि प्रेषकले पठाएको सन्देशलाई प्राप्तकले सहि रूपमा ग्रहण गर्न सकेन भने त्यस सन्देशको कुनै अर्थ रहन्न। तसर्थ प्रेषकले पठाएको सन्देशलाई प्राप्तकले सहि रूपमा बुझ्ने गरी सन्देश सम्प्रेषण गर्नुपर्दछ। यस अनुसन्धानमूलक लेखमा नेपाली मिडियाबाट सूचना तथा जानकारी प्रवाह गर्दा नेपालमा बढी प्रयोगमा आउने देवनागरी भाषा तथा लिपिमा शुद्धाशब्दी, व्याकरण, ह्रस्व, दीर्घ तथा वर्णविन्यासबारे विशेष ध्यानदिदै कथ्य र लेख्य रूपमा सन्देश सम्प्रेषण गर्नुपर्ने विषयबारे विश्लेषण तथा व्याख्या गरिएको छ।

अहिले प्रत्येक मिनेट मिनेटमा विश्वभरका लाखौं तथा करोडौं मानिसहरू माझ विभिन्न घटना विषयबारेका लेख, समाचार, सूचना तथा विचारहरू श्रव्यदृश्य रूपमा प्रवाह हुनेगर्दछ। त्यसका साथै मिडियाले आमजनतालाई शिक्षा दिने, सामाजिकीकरण गर्ने, मनोरन्जन प्रदान गर्ने, सूचना दिने तथा व्यक्ति, परिवार, समाज लगायत राष्ट्र रुपान्तरणमा समेत टेवा दिने कार्य गर्दछ। यसरी मिडियाले हरेक व्यक्ति, परिवार, समाज हुँदै राष्ट्र निर्माणमा समेत महत्वपूर्ण भूमिका निभाउने हुँदा यसबाट दिइने भाषा तथा लिपिलाई सहि रूपमा लेख्य र कथ्यबाट प्रवाह गर्नुपर्दछ भन्ने कोणबाट यो अनुसन्धानमूलक लेख प्रस्तुत गरिएको छ।

* Corresponding author.

E-mail addresses: sudipraila@gmail.comCite: Raila, S. (2024). नेपाली पत्रकारितामा भाषिक शुद्धता. *Ganeshman Darpan*, 9(1), 84-92. <https://doi.org/10.3126/gd.v9i1.68540>

परिचय

पत्रकारिता शब्द अंग्रेजी भाषाको "Journalism" को नेपाली रूपान्तरण हो । "Journalism" शब्दको स्रोत फ्रेन्च भाषाको Jour or Journal शब्द हो । यी शब्द De Jour बाट बनेका हुन् । डी जर (De Jour) को अर्थ अफ दि डे (Of the day) वा दिनभरी भन्ने हुन्छ । डी जर शब्द ल्याटिन भाषाको "Dirnum" भन्ने शब्दबाट विकसित भएको हो । जसको अर्थ पनि 'अफ दि डे' भन्ने हुन्छ । त्यसैगरी 'पत्रकारिता' शब्दको व्युत्पत्ति नेपालीभाषाको 'पत्र' शब्दबाट भएको हो । नेपालीभाषामा 'पत्र' लाई अखबार, कागज तथा पत्रपत्रिका भन्ने गरिन्छ । यसरी कागज, पत्र तथा अखबारमा कुनै पनि घटना विषयवस्तुका बारे सूचना तथा जानकारी दिने उद्देश्यबाट सञ्चारकर्मीले गर्ने कार्यलाई पत्रकारिता भनी बुझ्नु पर्दछ । यसै 'पत्र' शब्दबाट पत्रकारिता शब्द प्रयोगमा आएको हो । त्यसैले कुनै पनि छापामाध्यमबाट आफ्नो रुचि, विचार लेख, सम्पादकीय, घटनाप्रदान समाचार, फिचर, गीत, गजल, साहित्य, कला, विज्ञान तथा प्रविधि, मानवीय रुचिका विविध विषयहरू सम्प्रेषण गर्नुलाई पत्रकारिता भनिन्छ ।

पत्रकारिताको अर्को पर्यायवाची शब्दका रूपमा रहेको छ 'प्रेस' (Press) शब्द । यो शब्द पनि पत्रकारिता जगतमा अत्याधिक रूपमा प्रयोगमा आउने गर्दछ । अंग्रेजी शब्द 'प्रेस' (Press) को नेपालीभाषामा कागज, अखबार तथा पत्रिकामा समाचार तथा सूचना छापनु भन्ने हुन्छ । अहिले कुनै सञ्चारमाध्यमलाई फलानो नाम गरेको प्रेस भन्ने गरेको पाइन्छ । वास्तवमा प्रेसको अर्थ 'मुद्रणयन्त्र' हो । तर अहिले यसको प्रयोग सञ्चारमाध्यम र यसमा कार्यरत सञ्चारकर्मीलाई समेत 'प्रेस' शब्दले सम्बोधन गरेको पाइन्छ । प्रेसलाई 'पत्रकारिता' भन्ने प्रचलन हाम्रो देश नेपालमा मात्र नभएर विश्वभर रहेको छ ।

त्यसैगरी पत्रकारितामा 'प्रेस' शब्दको प्रयोगमा आएजस्तै अंग्रेजीमा रहेको "Media" शब्दलाई नेपालीभाषामा प्रचारका साधन वा माध्यम भनिन्छ । 'मिडिया' शब्द अंग्रेजी भाषाको "Medium" बाट आएको मानिन्छ । भ्रमभू को अर्थ पनि माध्यम भन्ने हुनजान्छ । आखिर सञ्चारमाध्यम सबै मिडिया नै हुन् मात्र फरक मिडियम "Medium" हुन् । चाहे त्यो अनलाइन किन नहोस् अथवा टेलिभिजन यी सबै सञ्चारमाध्यम हुन् जसबाट समाचार तथा सन्देश सम्प्रेषण गरिन्छ ।

पत्रकारिताको विकास तथा सुरुआत पत्र, कागज तथा अखबारमा लेखेर तथा छपाई गरेको भएर होला यसको पर्याय शब्दको रूपमा पत्रिकालाई लिइयो । रोमन शासक जुलियस सिजरका पालामा ई.पू. ५९ तिर रोमनमा दिनभरिका शासकीय गतिविधिबारे सर्वसाधारणलाई जानकारी दिन चोकचोकमा शासकीय गतिविधिका विवरणहरू समेटिएको पर्चा टाँसिन्थ्यो जसलाई "Acta durnia" भनिन्थ्यो । यहिबाट पत्रकारिताको सुरुआत भएको विद्वानहरूको निष्कर्ष छ ।

सञ्चारमाध्यमको विकासले यसको नाम र परिभाषामा समेत परिवर्तन आएको छ उदाहरणस्वरूप : टेलिभिजन पत्रकारिता, रेडियो पत्रकारिता तथा अनलाइन पत्रकारिता भन्ने गरिन्छ । यसरी पहिले कुनै सूचना तथा जानकारी दिने उद्देश्यले सञ्चारकर्मी मार्फत कुनै घटना विषयवस्तुका बारे कागज वा पत्रिकाबाट छापिएर आएकोलाई पत्रकारिता भन्ने गरिन्थ्यो । त्यसलाई कागज/पत्र वा अखबार पत्रकारिता भनेको खासै पाइदैन । तर रेडियो, टी.भी. तथा अनलाइनबाट गरिने पत्रकारितालाई भने त्यस माध्यमसँग जोडेर टेलिभिजन पत्रकारिता, रेडियो पत्रकारिता तथा अनलाइन पत्रकारिता भन्ने गरिन्छ ।

एक्काइसौं शताब्दीमा व्यक्तिका लागि सूचना तथा जानकारी प्राप्त गर्ने एक शसक्त माध्यमको रूपमा छाप, विद्युतीय तथा अनलाइनमाध्यम अपरिहार्य बनेको छ । यसै माध्यमबाट देश विदेशमा घटेका विविध घटना विषयवस्तुका सामग्रीलाई काँटछाँट गरी सत्य, तथ्य र वस्तुपरक भई सुन्दर तथा आकर्षक ढङ्गबाट जनचासोका विषयहरूलाई विभिन्न भाषाबाट पस्कने गर्दछ । विज्ञान र प्रविधिको विकासले सञ्चारमाध्यममा आएको परिवर्तनले पहिलेको तुलनामा अहिले पत्रकारिताको क्षेत्र फराकिलो हुँदै गएको छ । अहिले पत्रकारिता एक प्रतिष्ठित पेशाको रूपमा समेत स्थापित भएको छ ।

पत्रकारिता के हो भन्नेबारे विभिन्न शब्दकोश तथा विद्वानका परिभाषाहरू निम्नानुसार रहेका छन्:—

- पत्रकारिता हतारको साहित्य हो । (Journalism is a literature in a hurry) —न्याथ्यु आर्नल्ड
- पत्रकारिता सामाजिक क्रियाकलापहरूको त्यो भाग हो जसले समाजका हालखबर एवम् दृष्टिकोणहरूको प्रवाहसँग सरोकार राख्दछ । (Journalism is the part of social activity which is concerned with dissemination of news and views about the society) —बी. एन. औजा
- पत्रकारिता भनेको दैनिक समाचार पत्र अथवा कुनै आवाधिक प्रकाशन हो जसमा विशिष्ट क्षेत्रको समाचार प्रकाशित भएको हुन्छ ।—अक्सपोर्ट डिक्सनरी
- पत्रकारिता भनेको समसामयिक चाखका समाचार तथा विचारहरू जनसमक्ष फैलाउने पेशा हो ।—इन्साक्लोपेडिया
- Journalism is the profession related with news. So various experts refer journalism as "the product or the work of professional new'-people'. As product it typically means informal reports of recent or current events of interest to the public. In this sense, journalism is another word for 'news' with its many typical and familiar features, especially the aim of being up to date, relevant, credible and interesting to a chosen audience. As a work process, journalism has mixed connotations, reflecting uncertainty about the status of the profession. There are several styles and school of journalism differentiated by purpose and audience and also by national media cultures"- (McQuail, p.498).

- 'Basically, journalism is gathering of information, reporting about it after editing it for publication or broadcasting or networking it.'- Lal Dhoj Deosa Rail Associate Professor.

- 'It is the occupation conducting a news medium including publishing, editing, writing or broadcasting.' - News Webster's Dictionary

तसर्थ, पत्रकारिता त्यस्तो पेशा हो जसअन्तर्गत विभिन्न सूचना, सन्देश तथा समाचार सङ्कलन र सम्पादन गरी आमसञ्चार माध्यममार्फत जासाधारणसम्म पुऱ्याउने काम हो । यसले सरकारलाई उत्तरदायी बनाउन, प्रविधिको क्षेत्रले प्राप्त गरेको सफलतालाई एकैसाथ अघि बढाउन, नागरिकका चाहनालाई सरकार समक्ष पुऱ्याउन तथा अन्याय पर्दा मिडिया छ भन्ने आमजनतामा मनोभावना जगाउन महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ ।

अध्ययन विधि

यस अनुसन्धानमूलक लेख तयार गर्दा मैले पत्रकारिता तथा आमसञ्चार माध्यममा देवनागरी भाषा तथा लिपिका बारे चिन्तन मनन गर्ने विद्वानहरूले छापा तथा अनलाइनमाध्यबाट आफ्नो राष्ट्रको मूलभाषा तथा राष्ट्रिय भाषाका बारेमा लेखेका लेख, रचना, विचार लगायत पत्रकारिता तथा आमसञ्चार विषयका विभिन्न पुस्तकहरू, जर्नल, अक्सपोर्ट डिक्सनरी, इन्साक्लोपेडिया तथा प्रश्नावली विधि र अन्तर्वार्ता विधिको अवलम्बन गरी प्रथमिक र द्वितीय दुबैगरी मिश्रित स्रोतहरूबाट लिएको छु । यस लेखमा प्रयोग गरि एका स्रोतहरू गुणात्मक विधिमा आधारित छन् । यो अनुसन्धानमूलक लेख गुणात्मक विश्लेषणमा आधारित लेख हो । यस लेखमा छलफल गरिएका शब्दहरू, शैली, लिपि, भाषा, सङ्केत तथा वाक्यहरूमा सामावेश गरिएका विवरणहरूले यसलाई व्याख्या तथा विश्लेषण गर्न मद्दत गर्दछ ।

भाषाको अर्थ

व्यक्तिले समाजबाट आर्जन गर्ने मानवीय तथा सामाजिक वस्तु नै भाषा हो । यो पिँडी दरपिँडी हुँदै हस्तान्तरण हुनेगर्दछ । यसको आर्जन औपचारिक र अनौपचारिक रूपबाट गर्न सकिन्छ । वास्तवमा भाषा व्यक्तिको उमेर र सामाजिक सम्पर्कबाट आर्जन गरिन्छ । कुनै पनि स्वरूपबाट प्राप्त गरिएका सूचना तथा सन्देशलाई बुझ्नु 'आदान' हो भने विचार, भावना अन्य व्यक्तिसामू प्रस्तुत गर्नु 'प्रदान' हो । यसरी कुनै पनि सूचना तथा जानकारी एकअर्काबीच आदानप्रदान गर्नुको सुगम माध्यम भाषा भनी बुझ्नु पर्दछ । यसको स्वरूप विभिन्न प्रकारका हुनसक्दछन् । नेपाली बृहत् शब्दकोशका अनुसारः भाषा (सं.) ना. १. कुनै देशका बासिन्दाले बोलचाल गर्ने प्रचलित शब्दावली । २. कुराकानी; बातचित । ३. परिभाषा; लक्षण । ४. मनका भाव या विचार अरुछेउ प्रकट गर्ने सार्थक शब्द वा वाक्यहरूको समग्र रूप; आशय वा भाव व्यक्त गर्ने सार्थक ध्वनिहरूको समूह । ५. वग्देवी; सरस्वती । ६. वाणी; बोली सङ्कथन । ७. वाणीका चार रूप (परा,पश्यन्ती, मध्यमा र वैखरी) । ८. व्यक्ति विशेषले लेख्ने र बोल्ने ढङ्ग; शैली । भनेर परिभाषा गरेको छ ।

सूचना, सन्देश तथा भावना साटासाट गर्ने माध्यम नै भाषा हो । भाषालाई लिपि, ध्वनि, चित्र/कार्टुन, सङ्केत तथा रङ्ग आदि तरि काबाट वर्गीकरण गरिएको पाइन्छ । एक व्यक्तिले अर्को व्यक्ति समक्ष शाब्दीक र गैरशाब्दीक रूपमा आफ्ना विचार तथा भावनालाई आदानप्रदान गर्न भाषाको प्रयोग गरिन्छ । भाषा नै सञ्चार हो । सञ्चार प्रक्रिया एकोहोरो तथा दोहोरो दुबै प्रकारबाट गरिन्छ ।

भाषालाई मुख्यतया कथ्य (मौखिक) र लेख्य (लिखित) गरी दुई माध्यमबाट वर्गीकरण गरिएको छ । कथ्य माध्यम कुनै ध्वनि आवाज (श्रव्य) तथा उच्चारण (उच्चार्य) प्रक्रियमा निहित हुन्छ र यसको प्रयोग गर्दा वक्ता तथा बोल्ने मुख तथा सुन्ने कान क्रियाशिल हुन्छ । तसर्थ कान नसुन्ने र बोल्न नसक्नेका लागि कथ्य माध्यमबाट सञ्चार प्रक्रिया सम्पन्न हुँदैन । कथ्यबाट उत्पन्न हुने ध्वनि भाषा जैविक रूपमा उत्पादित भाषा हो जहाँ श्वासप्रश्वास, स्नायु तथा चेतना प्रणालीको अन्तरक्रियाबाट हुन्छ । कतिपय ध्वनि उत्पादक अङ्गबाहेकबाट पनि ध्वनि उत्पन्न गराउन तथा ध्वनि निकाल्न सकिन्छ जस्तै ताली पङ्काउँदा निस्कने ध्वनि कथ्य भाषाको सुक्ष्म ध्वनि होइन तर यसलाई पनि ध्वनि माध्यमको रूपमा लिइन्छ । तसर्थ श्रवण क्षमता भएका व्यक्तिलाई कथ्य (मौखिक) माध्यमबाट सूचना तथा जानकारी आदानप्रदान गर्दा सरल र बढी प्रभावकारी हुन्छ ।

भाषाको मुख्य स्वरूप कथ्य नै हो तर अहिलेको आधुनिक तथा वैज्ञानिक सामाजमा लेख्य भाषालाई पहिलो प्रथमिकतामा राखेको पाइन्छ । कथ्य भाषाको प्रतिरूप लेख्य भाषा हो । लेख्य भाषा भन्नाले कुनै पनि कागज र कलम (मसि) लगायत शिला, तामा, पित्तल, भोजपत्रमा अन्य प्रविधिको सहायताबाट लेख्य चिन्ह वा सङ्केतमा लेख्नु वा छपाई प्रस्तुत गर्नु भन्ने हुन्छ । यो दृश्यात्मक हुन्छ । अझ सरल भाषामा भन्नुपर्दा कुनै लिपि जस्तै देवनागरी लिपि र चिन्हको माध्यमबाट गरिने सञ्चार नै लेख्य भाषा हो । यस भाषाबाट गरिने सञ्चारमा लिपि, इसारा, सङ्केत तथा अर्थका प्रतिकबाट सञ्चारको प्रवाह हुन्छ । सङ्केतका अर्थप्रतिकहरू सूक्ष्म नभई स्थूल माध्यम हुन् । कथ्य भाषाको सुक्ष्म ध्वनिको प्रकाशन तथा प्रसारण गर्दा पाठक, श्रोता तथा दर्शकलाई ग्रहण गर्नमा व्यवधान उत्पन्न हुँदा स्थूल चिन्ह, इसारा तथा कुनै सङ्केतबाट प्रष्ट्याउने गरिन्छ । जस्तै उदाहरण स्वरूपः हाइ वे सडक बाटो को धेरै दूर्घटना हुने स्थान छ भने खतरा वा कुनै साङ्केतिक चिन्हहरू स्थूल सञ्चारका स्थूल स्वरूप अन्तर्गत पर्दछ । यसरी कथ्य र लेख्य भाषा सामान्य जस्तो लागेतापनि यसका सूक्ष्मभाषाको अर्थ र सङ्केत बुझ्न सकिएन भने सन्देश प्रवाहमा व्यवधान उत्पन्न हुन्छ जसलाई सञ्चार प्रक्रियामा भाषागत अवरोध एक्कबलतष्छ ल्यष्कभ० र यान्त्रिक अवरोध (Mechanical Noise) पनि भनिन्छ ।

लेख्य माध्यमबाट गरिएको सूचना तथा सञ्चारलाई सङ्ग्रह गरेर सहजै राख्न सकिन्छ । हुनत आधुनिक सञ्चार प्रविधिको यस समयमा कथ्य रूपमा गरिएको विचार तथा भावनाका विविध विषयका सामग्रीहरूलाई पनि संरक्षण गर्न सकिन्छ । तर सबै कथ्य विषयका सामग्रीलाई सुरक्षित राख्न कठिन हुन्छ । कुनै पनि सञ्चारमाध्यमहरूबाट सम्प्रेषण गरिएको लेख्य भाषालाई लामो समयसम्म

राख्न सकिन्छ । कथ्य भाषालाई भन्दा लेख्य भाषामा गरिएको सूचना तथा जानकारीलाई सुरक्षित राख्न सहज हुन्छ । लेख्य भाषामा रहेका सामग्रीहरूबाटै व्यक्तिले ज्ञान विज्ञान आर्जन गरी तिनबाट मानव समाज तथा सभ्यताको विकासमा ठूलो टेवा मिल्दछ ।

अन्त्यमा, भाषा विचारको संवाहक हो । यस धर्तिमा भएका ज्ञान, विज्ञान, सूचना तथा सञ्चारका जति पनि क्रियाकलापहरू छन् ती सबै भाषाबाटै प्रवाह हुन्छन् । व्यक्तिको हृदयमा उत्पन्न हुने भाव, उसको अभिव्यक्ति, रुचि, विचार, धारणा तथा सिर्जनात्मक प्रस्तुतीकरणको माध्यम भाषा हो । वास्तवमा मानवका उपलब्धीको मेरुदण्ड हो भाषा । तसर्थ भाषालाई सञ्चारको एक शसक्त माध्यको रूपमा लिइन्छ ।

भाषाको महत्व

अर्थगत बोधगम्यता हुने कुनै पनि शाब्दीक तथा गैरशाब्दीक रूपबाट विचार तथा धारणाको विनिमय गर्ने माध्यम भाषा हो । भाषा अभिव्यक्ति तथा बुझाईको माध्यम हो । यसबाट ध्वनी आवाज, लिपि तथा कुनै साङ्केतिक रूपबाट आफ्नो विचार तथा धारणा आदानप्रदान गरिन्छ । अझ व्यापक रूपमा भन्नुपर्दा भाषा भन्नाले विश्वभर रहेका मानव जातिले उनीहरूले मान्ने धर्म, संस्कृति, रीतिरिवाज, चालचलन लगायत मानवीय आवश्यकता परिपूर्तिका लागि गर्ने विविध क्रियाकलाप, आफ्ना विचार तथा अभिरुचिका विषयलाई कथ्य, लेख्य, ध्वन्य तथा साङ्केतिक स्वरूपबाट गरिने सञ्चार विनिमयको माध्यम हो ।

भाषा शाब्दीक र गैरशाब्दीक हुन्छ । भाषा व्यक्ति, समुदाय, जाति, धर्म, संस्कृति तथा देशको पहिचान हो । भाषा बोलाई र बुझाईको माध्यममात्र नभई आफू र आफ्नो राष्ट्र तथा समुदायलाई चिनाउने एक शसक्त माध्यम पनि हो । भाषा जीवन हो, आफ्नोपन हो, आत्मा हो, प्राण हो, राष्ट्र तथा जातजाति तथा समुदायको पहिचान हो ।

भाषा भनेको आफ्नो जन्मेको माटोको सुगन्ध हो । राष्ट्रभाषा तथा राष्ट्रियभाषा बिनाको जीवन सार्थक हुन्न । हरेक देश तथा त्यस देशभित्र बस्ने जातजाति, धर्म, संस्कृति तथा समुदायका मानिसले बोल्ने भाषा, लिपि तथा हाउभाउ हुन्छ । नेपालमा शेर्पा, राई, लिम्बु, किराँत, थारू, चेपाङ, राउँटे, किसान, दर्राई, माफि, नेवार, तामाङ, गुरुङ, हायू, थारू जातिले बोल्ने भाषाले उनीहरूको चिनारी दिने गर्दछ । उनीहरूले बोल्ने भाषा नै उनीहरूको पहिचान हो । सबैले आफ्नो भाषाको प्रयोग गर्न पाउनुपर्दछ । यो उनीहरूको आधिकार माग गर्ने आधार पनि हो । यदि आफ्नो भाषा नै छैन भने त्यस जाति तथा राष्ट्रको के पहिचान ? भाषा बिनाको देश हुन्न । तसर्थ भाषाको महत्व धेरै हुन्छ ।

मानिसको सोच, विचार तथा धारणा क्षणभरमा परिवर्तन हुन्छ । समाज परिवर्तनशिल छ । तर भाषा परिवर्तन हुनुहुन्न । यदि भाषा परिवर्तन हुँदैगयो भने त्यो लोप भएर जान्छ । आफ्नो जातिले बोल्ने भाषा तथा राष्ट्रमा बोलिने भाषाको सदैव संरक्षण गर्नु हामी सबैको कर्तव्य हो । जुन राष्ट्रले आफ्नो पहिचानको माया तथा सम्मान गर्दछ त्यस राष्ट्रको विकास पनि उत्तिकै हुन्छ । आज हामी युरोपका मुलुकका भाषाहरू, अमेरिका, जापान, उत्तरकोरिया, छिमेकी मुलुक चीनको भाषालाई उदाहरणको रूपमा लिन सक्दछौ ।

भाषा वेगर कुनै पनि सजिव जीवजिवात्मा तथा व्यक्तिले सञ्चार आदानप्रदान गर्न सक्दैनन् । तसर्थ भाषा जीवन हो । सानो समुदायमा रहेका कुनै जातजातिले तथा राष्ट्रमा बोलिने भाषामा ठुला तथा शक्तिशाली देशमा बोलिने भाषाको प्रभावले ठुला र राष्ट्रका भाषा मिश्रित हुँदैजाँदा साना तथा कमजोर भाषाहरू विलिन हुँदै जान्छन् तथा गएका छन् । यस्तो क्रम आज संसारभर देख्न सकिन्छ । आज नेपालमा पनि नेपालीभाषा भन्दा अंग्रेजीभाषाको प्रभाव बढ्दो छ । अझ पठनपाठनमा समेत अंग्रेजीभाषालाई प्रथामिकता दिएको छ । यसो हुनु नेपाल र नेपालीभाषाको अपमान गर्नु हो । भाषा सबैको तर आफ्नो राष्ट्रको भाषा आफ्नो र राष्ट्रको चिनारी हो, पहिचान हो यसलाई त भन फेलाउनुपर्नेमा खुम्च्याइदै छ ।

देवनागरी लिपि तथा भाषाको विकास

'नेपालीभाषा भारोपेली भाषा परिवारको सप्तमवर्गभित्र पर्ने भाषा हो । यसको सम्बन्ध आर्य इरानेली शाखाको आधुनिक आर्यभाषासँग रहेको पाइन्छ । नेपालीभाषा, आधुनिक आर्य भाषाहरूमध्ये एक हो । यो संस्कृत, प्राकृत र अपभ्रंस हुँदै विकसित भएको हो ।' (सूचना तथा प्रसारण विभाग, २०७५:पे. २६७) । राष्ट्रिय जनगणना, वि.सं. २०७८ को जनगणनाअनुसार नेपालको कुल जनसंख्या २,९९,६४,५७८ जना रहेको छ । उक्त तथ्याङ्कअनुसार १४२ जातजाति, १२४ मातृभाषा र १२ ओटा विदेशी भाषा बोल्ने न्यून व्यक्तिहरूको संख्याका साथै नयाँ थप १३ ओटा समेतलाई अन्य भाषामा कायम गरिएको छ ।

नेपालको क्षेत्रफल १,४७,९८९ वर्ग किलोमिटर रहेको सानो देशभित्र पनि १४२ जातजाति, १२४ मातृभाषा, धर्म १० प्रकारमध्ये ८१.९९ प्रतिशत हिन्दु धर्मावलम्बीहरूको रहेको कामय भएको देश बहुजातीय, बहुभाषिक, बहुधार्मिक, बहुसांस्कृतिक तथा भौगोलिक विविधताले युक्त देश हो । यति धेरै विविधताले युक्त भएको देशमा बोल्ने नेपालीभाषा समग्र जनसङ्ख्याको ५० प्रतिशत भन्दा बढीले मातृभाषाको रूपमा बोल्ने गर्दछन् । 'यो भाषालाई सबैले बुझ्ने, कुराकानी गर्न सजिलै सकिने, सम्पर्क भाषा, शब्दाबली भाषा, भाषा, प्रयोगकर्ता, साहित्य, साहित्यकार र भाषासेवीका हिसाबले सबैभन्दा धनी भाषाको रूपमा लिने गरिएको पाइन्छ' (सूचना तथा प्रसारण विभाग, २०७५: पे. २६७) । कथा, कविता, गीत, गजल, निबन्ध, नाटक, चलचित्र पटकथा, पुस्तक, जर्नल, साहित्य, छापा, विद्युतीय तथा अनलाइनमाध्यमबाट प्रकाशन तथा प्रसारण गरिने समाचार तथा सूचनाका सामग्रीहरू यसै देवनागरी लिपिमा लेख्ने र बोल्ने गरिन्छ । नेपाली मिडियामा यो भाषा समृद्ध छ ।

नेपाली बृहत शब्दकोशकाअनुसार देवनागरी भन्नाले: संस्कृत, हिन्दी, नेपाली आदि भाषा लेखिने लिपि भनी परिभाषा गरेको छ । नेपाल बहुभाषी देश हो यद्यपि देवनागरी लिपि तथा भाषा नेपालीहरूको आत्मा हो, पहिचान हो, चिनारी हो । यसले नेपालको पूर्वपश्चिम तथा उत्तरदक्षिणको सम्पूर्ण सीमानाभित्र रहेका नेपालीहरूसँग सम्पर्क गाँस्न महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । यो नेपाली

जातिको साभा भाषा हो । नेपालको संविधान २०७२ को भाग १ को प्रारम्भिकमा धारा ६. राष्ट्रभाषा: नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू राष्ट्रभाषा हुन् । धारा ७ मा 'सरकारी कामकाजको भाषा : (१) देवनागरी लिपिमा लेखिने नेपालीभाषा नेपालको सरकारी कामकाजको भाषा हुनेछ' भनी मान्यता दिएको छ । यसरी नेपालको सरकारी कामकाजमा मात्र नभई छापा, विद्युतीय तथा अनलाइन पत्रकारितामा प्रयोग गरिने भाषा तथा लिपि देवनागरी नै हो । हुनत अहिले राष्ट्रभाषाबाट श्रव्यदृश्य रूपमा समाचार तथा सूचनाहरू मिडियाबाट आउने गर्दछ । नेपालमा अंग्रेजी, लगायत नेपालभित्र लेखिने तथा बोलिने राष्ट्र भाषामा समेत प्रकाशन तथा प्रसारण हुने गर्दछ । तर देवनागरी लिपिको प्रयोग सबैभन्दा बढी गरिन्छ । यो हाम्रो देश नेपालको मूलभाषा तथा राष्ट्रिय भाषा पनि हो ।

'प्राचिन नेपालमा किराँत, संस्कृत, पाली आदि भाषा ब्राम्ही, सिरिजंघा, देवनागरी, रन्जना आदि लिपि विकसित हुँदै गएको पाइन्छ । उत्तरार्धमा संस्कृत भाषाको विकास अन्य भाषाको दाँजोमा अत्याधिक मात्रामा भएको पाइन्छ । जयस्थिति मल्लको उदय भएपछि मध्यकालमा नेवारी भाषाको पनि लिखित रूपमा सुरुआत भएको हो ।' (सूचना तथा प्रसारण विभाग, २०७५: पे. २६३-२६४)

मध्यकालमा अन्य विभिन्न भाषाहरू भएतापनि तिनको लिपि तथा लिखित रूपमा विकास भएको पाइदैन । भारतमा मुसलमानहरूको आक्रमण बढेपछि त्यहाँका मानिसहरू नेपालतर्फ बसाइँसर्नेक्रम भयो । सन् १६२० मा जहाँगीरले पहिलाको ग्रेटर नेपालको जमिन (वर्तमान भारतमा पर्ने) कुमाऊ गढवालमा आक्रमण गरेपछि भूभार भारतीयहरू नेपाल प्रवेस गर्नेक्रम बढ्यो । यसरी भारतबाट मुसलमानको आक्रमणबाट जोगिन नेपाल आएका मानिसहरूले यहाँ उर्दू तथा फारसी भाषा पनि बोल्न थालेको पाइन्छ । यस कालमा संस्कृत, मैथिली, भोजपुरी, बङ्गाली, अवधी तथा पर्वते भाषाको ज्ञाता थिए ।

देवनागरी भाषा तथा लिपि वर्तमान जुम्ला जिल्लाको सिन्जाबाट सोह्रौँ शताब्दीदेखि विकास अझ तिब्रगतिमा भएको पाइन्छ । यस विषयबारे अशोकचल्लाको दुल्लुको शिलालेख, पुण्य मल्लको ताम्रपत्र तथा गोरखाको ताघबाई गुम्बामा आदित्य मल्लको ताम्रपत्र जस्ता अभिलेखहरूमा पाइन्छ ।

'ई. को १८२० मा 'फोर्ट विलियम कलेज' (कलकत्ता) का प्रध्यापक जे. ए. एटनले नेपालीभाषाको प्रथम व्याकरण लेखे । यसबाट पनि नेपालीभाषाको प्रसार के कस्तो रूपमा थियो भन्नेबारे सहजै अनुमान लगाउन सकिन्छ । नेपालीभाषाको मध्यकालमा लेख्य सामग्रीको के कस्तो स्थिति थियो भन्नेबारे खोजी गर्दा संस्कृतबाट अनुदित विविध विषयक ग्रन्थहरू पर्याप्त मात्रामा पाइएका छन् । यसकालका मूलभूत ग्रन्थहरूमा 'राजा गगनिराजको यात्रा' (वि.सं. १५५० तिर मानिएको) 'खण्डखाद्य' (वि.सं. १६४८), 'पञ्चपरिलेख' (वि.सं. १६४८), 'जातकर्मपद्धति' (वि.सं. १६४८), 'ग्रहउदयास्त' (वि.सं. १६४८), 'बाज परीक्षा' (वि.सं. १७०० तिर), 'ज्वारोउत्पत्ति चिकित्सा' (वि.सं. १७७३), 'प्रायश्चित प्रदीप' (वि.सं. १७८०) आदि महत्वपूर्ण रूपमा रहेका छन् । पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरण समय वा सोभन्दा पछि आएपछि भने नेपालीभाषाले साहित्यको स्वरूप समेत ग्रहण गर्न पुगेको पाइन्छ " (अन्तर्राष्ट्रि मञ्च, वर्ष ६, वि.सं २०४७: ५६) ।

त्यसैगरी बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरण अभियानसँगै यस भाषाको व्यापक प्रचारप्रसार हुँदै आएको पाइन्छ । एकीकरणपश्चात् नेपालीहरू बसाइँसर्ने क्रममा पहिले नेपालको भूभाग (वर्तमान भारत) मा पर्ने दार्जीलिङ, आसाम लगायत भुटानसम्म बसोबास गरेको पाइन्छ । यसरी नेपालीभाषा नेपालको राजनैतिक सीमाभन्दा पर पनि उत्तिकै रूपमा फैलियो ।

त्यति मात्र नभई 'वि.सं. १५५५ को धवकर्मठद्वारा लिखित कार्बोरिक विवोध शाहीको 'भाषिक नमूनादेखि वि.सं. १९४८ को मोतिरामद्वारा लिखित भानुभक्तो जीवन चरित्रका बारेमा उल्लेख गरिएका भाषिक नमूनाका अतिरिक्त वि.सं. १८५५ को शक्तिवल्लभको 'हास्यकदम्ब' को भाषा हेर्दा प्रचीनकालदेखि मध्यकालसम्म आइपुग्दा नेपालीभाषाले आफ्नो स्पष्टरूप देखाइसकेको र काव्य र साहित्यतर्फ पनि यो भाषा लोकप्रिय भैसकेको पाइन्छ " (सूचना तथा प्रसारण विभाग, २०७५:२६९) ।

भानुभक्त आचार्य (वि.सं. १८७१, असार २९-वि.सं.१९२५, असोज ६) सम्मको अवधि भानुभक्तको युग हो । भानुभक्त आचार्यले विभिन्न कृतिहरू रचना गरेका छन् जसमा 'रामायण' (वि.सं १८९८-१९१०) महाकाव्य, प्रश्नोत्तर (१९१०), भक्तमाला (१९१०), वधुशिक्षा (वि.सं. १९१९) रामगीता (१९२५) जस्ता काव्यकृतिहरू प्रकाशित छन् । त्यसैगरी कान्तिपुरी नगरी, बालाजी वर्ण, भोलिभोलि जस्ता दुई दर्जनभन्दा बढी फुटकर कविताहरू समेत संस्कृत र देवनागरी भाषामा लेखेका छन् । त्यसैगरी भानुभक्त आचार्यका रचनाबाट प्रभावित भई आफूले नदेखेका आचार्यको मृत्युको लामो अवधिपछि मोतिराम भट्टले खोजतलासबाट जीवनी लेखेका छन् । उनको जीवनीमा समालोचनात्मक टिप्पणी गरिएको छ ।

वि.सं. १९५८ साल जेष्ठ बदी ३ सोमबारका दिन 'गोरखापत्र' श्री पशुपत प्रेस ठँहिटी आदत, काठमाडौँबाट साप्ताहिक रूपमा छापिए पश्चात् नेपालीभाषा आधुनिक युगमा प्रवेश गरेको भनिन्छ ।

यस समयमा देवनागरी लिपिको विकास तिब्रतर हुँदै आएको पाइन्छ । 'गोरखापत्र' प्रकाशन भएको ५० वर्ष बित्तानबित्तै नेपालीभाषाको शब्दभण्डार र विविध पुस्तक तथा पत्रपत्रिकाहरू प्रकाशन गर्ने संस्थाहरूको स्थापना भएको पाइन्छ । त्यसका साथै पठनपाठनको माध्यमका रूपमा पनि उत्तिकै विकास भएको पाइन्छ । वि.सं. २००७ सालपछि नेपालीभाषा साहित्य विषयक संस्थाहरूको पनि वृद्धि भई हिन्दी र अंग्रेजी भाषाको प्रभाव देखापर्दछ । बाह्य भाषाको प्रभाव हुन थालेपछि बालकृष्ण पोखरेल, तारानाथ शर्मा, बल्लभमणि दाहाल जस्ता भाषाशास्त्रीहरूले नेपालीभाषा जोगाऔँ भनी आन्दोलन थालनी गरेको पाइन्छ । त्यसको अलवा रेडियो नेपालबाट नेपालीभाषामा गीत, संगीत तथा कार्यक्रमहरू प्रसारण हुनु, विभिन्न पत्रपत्रिका, पुस्तकहरूमा देवनागरी भाषा तथा नेपाली व्याकरण लेखिनु, नेपालीभाषाको वैज्ञानिक दृष्टिले अध्ययनको थालनी हुनु, सरकारले विश्वविद्यालयको स्थापना गरी नेपालीभाषा तथा विविध विषयमा शिक्षा आरम्भ गर्नु, नेपालको संविधानमा नेपालीभाषाले राष्ट्रभाषाका रूपमा मान्यता पाउनु जस्ता सकारात्मक पक्षले ने

पालीभाषा तथा लिपिको महत्व कति थियो भन्ने विषयको तथ्य स्वतः स्पष्ट हुन आउँदछ ।

यसरी वि.सं. १९५८ बाट 'गोर्खापत्र' साप्ताहिक हुँदै दैनिक पत्रपत्रिकाको विकाससँगसँगै देवनागरी लिपिबाट सुरुआत हुँदै आएको छ । यसरी पत्रपत्रिका, रेडियो, टेलिभिजन तथा अनलाइन पत्रकारिता लेख्य र कथ्य भाषाका माध्यमबाट अगाडि बढेको छ । यो अभ्यास नेपालमा मात्र नभई अन्य देशमा रहेका त्यस देशको प्रमुख भाषा (लिपि) तथा कथ्यको माध्यमबाट हुँदै आएको छ ।

पत्रकारिता र जनबोली

पत्रकारिता लेखन कार्य ज्यादै महत्वपूर्ण कलाको रूपमा लिइन्छ । यो खोजमूलक, सन्देशमूलक, प्राकृति तथा कृत्रिम घटनामा आधारित हुन्छ । पत्रकारिताका विषयवस्तुहरू असीमति हुन्छन् । समाचार तथा सूचनालाई आकर्षित बनाउन शब्द तथा भाषाशैलीको ठूलो भूमिका खेल्दछ । लेख, टिप्पणी र समीक्षाको भाषाशैली निबन्धात्मक हुन्छन् । पत्रकारिता लेखन कार्य गर्दा समसामयिक विषयवस्तुका तथ्यमा अदिएर वर्णनात्मक ढङ्गबाट प्रस्तुत गरिन्छ ।

मिडियाबाट प्रकाशन तथा प्रसारण गरिने विषयवस्तुहरूका लेखन कार्य गर्दा कथा, कविता, गीत, गजल, उपन्यास तथा नाटक लेखे भई गरी काल्पनीकतामा रमेर लेखिने लेखन जस्तो होइन । पत्रकारिताका लागि सधैं सरल शब्दमा एकै अर्थ दिने बोलीचालीको भाषामा लेख्नुपर्दछ । यसै सन्दर्भमा २५ जना पुरुष र १५ जना महिलासँग 'नेपाली पत्रकारितामा भाषिक शुद्धता' बारे तपाईंको बुझाई के छ भनी गरिएको प्रश्नमा १६ जना पुरुष र १४ जना महिलाले दिएका उस्ताउस्तै जवाफमा : अहिले पत्रकारिता लेखनमा भाषाशैली, शुद्धाशास्त्रीमा कमजोर, बाकिने समाचारहरू सम्प्रेषण हुने गरेको, खोजमूलक पत्रकारिता शुन्य भई रहेको, मिडियाबाट बढीमात्रामा राजनीतिक घटना विषयबारे समाचारहरू आउने गरेको त्यसमा पनि भाषिक शुद्धता तथा वर्णविन्यासमा त्रुटि धेरै भेट्ने गरेको जवाफ दिए भने बाँकी १० जनाले अंग्रेजी भाषामा अध्ययन गरेकाले नेपाली पत्रपत्रिकामा लेखन हुने नेपालीभाषा तथा लिपिको धेरै ज्ञान नभएको जवाफ दिएका थिए ।

'भाषा' सूचना तथा सन्देश आदानप्रदान गर्ने संरचनागत एक व्यवस्था तथा नियम हो जहाँ ध्वनी, वर्ण, अक्षर, लिपि, शब्द, वाक्य, अनुच्छेद जस्ता विभिन्न स्वरूपमा संरचनाबद्ध हुन्छ । अन्य विधामा जस्तो पत्रकारिता क्षेत्रमा गरिने लेख्य फरक शैलीमा विषयवस्तुलाई स्वैरकल्पनाबाट टाढा रहेर सत्य, तथ्य, यथार्थ र वस्तुनिष्ठ भई लेखन कार्य गरिन्छ । पत्रकारिताको भाषाशैली र पत्रकारिताको आधारभूत सिद्धान्तबारे पत्रकार सदैव स्पष्ट हुनुपर्दछ । हरेक लेख्यमा रचनागत भेदमा भाषाशैली, व्याकरण, शुद्धाशास्त्रीको उत्तिकै महत्त्वपूर्ण रहन्छ चाहे त्यो नेपालीभाषामा होस् या अन्य भाषामा । यहाँ हामीले 'नेपाली पत्रकारितामा भाषिक शुद्धता' को विषयको उठान गरेकाले नेपालीभाषामा ध्वनि, वर्ण, अक्षर, शब्द, वाक्य लगायत शुद्धाशास्त्री तथा भाषाशैलीलाई विशेष ख्याल गर्नु आवश्यक हुन्छ ।

छापा, विद्युतीय र अनलाइनमाध्यमका लागि लेखन कार्य गर्दा एकै ढाँचामा नभई फरक-फरक ढाँचामा लेखन गर्नुपर्दछ । किनकी छापा लेख्य माध्यम हो, विद्युतीय (रेडियो, टेलिभिजन तथा चलचित्र) कथ्य हो भने अनलाइन कथ्यलेख्य दुबै हो । त्यसैले मिडिया लेखन मिडियाको स्वरूपअनुसार अलग-अलग शैलीबाट लेखन कार्य गर्नुपर्दछ । यसरी कथ्य र लेख्य स्वरूपमा सञ्चारमाध्यम मार्फत सन्देश प्रवाह गर्दा सरल, स्पष्ट, भर्रो या मौलिक भाषाशैलीमा प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । विद्युतीयमाध्यमका लागि समाचार बनाउँदा जनजिब्रोको भाषामा लेखन गर्नुपर्दछ । सकेसम्म १२ देखि १८ शब्दहरूको वाक्य उपयुक्त मान्ने गरिन्छ । तसर्थ यस माध्यममा पढ्न तथा आँखाको लागि नभई कान तथा सुन्नको लागि भएकाले छोटोछोटा शब्दमा प्रष्ट बुझिनेगरी लेखन कार्य गर्नुपर्दछ । त्यसका साथै विषयवस्तुसँग मेलखाने वाक्य संरचना तथा शब्द छनोटमा विशेष ध्यानदिनु पर्दछ । पत्रकारिता लेखन जहिलेपनि संवादको ढाँचामा प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । त्यसका साथै छोटो, मिठो र सरल भाषामा लेख्नुपर्दछ । यसमा श्रुतिसमभिन्नार्थक शब्दको प्रयोग गर्नु र आम्रो होइन, उपयुक्त उद्धरणको प्रयोग गर्ने, तथ्यलाई प्रष्ट्याउनु पर्दछ खाली विचारमात्र लादनु हुन् । अनावश्यक रूपमा उच्चआदर र्थी र विशेषणको प्रयोग गर्नु पनि राम्रो हुन् ।

मिडियाको स्वरूपअनुसार यसको कथ्यलेख्यको ढाँचामा फरक रहेतापनि वर्णविन्यासमा एकरूपता हुनुपर्दछ । प्रेस काउन्सिल ने पालले पनि मिडिया लेखनमा एकरूपता कायम हुनुपर्छ भनी शैली पुस्तिका तयार पारेको छ । जसमा तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दको वर्णविन्यास, ह्रस्वको प्रयोग, दीर्घको प्रयोग, 'ब' र 'व' को प्रयोग, 'य' र 'ए' को प्रयोग, 'श', 'ष' र 'स' को प्रयोग, 'क्ष' को प्रयोग, 'ज्ञ' को प्रयोग, पञ्चम वर्ण (ङ, ज, ण, न, म) तथा शिरबिन्दुको प्रयोग, हलन्तको प्रयोग, पदयोग, र पदवियोगको प्रयोग, संयुक्त व्याञ्जनका सम्बन्धमा, सङ्क्षिप्त नाम, अङ्क प्रयोग, विविध आदिमा के कसरी लेखन गर्ने भन्ने विषयको छोटो तर सम्फने किसिमबाट तयार गरिएको छ । यो विशेषत मिडिया क्षेत्रमा कार्यरत मिडियाकर्मी तथा सञ्चारगृहले ध्यानदिएर पत्रकारिता लेखन कार्य, सम्पादन गर्नुपर्दछ । यसो गरेको खण्डमा मिडियाको वर्णविन्यासमा एकरूपता आउनेछ ।

त्यसैगरी कुनै पार्टीका शीर्षनेताले फलानो पार्टीका नेताले यसो भने उसो भने, सरकारले यसो गन्यो उसो गन्यो भनेर टिकाटिप्पी तथा आलोचना गरेको विषयलाई डरलाग्दा चेतावनीको भाषामा लेखन गर्नु हुन् । तर हिजोआज मिडियाहरूबाट यस्ता चेतावनीमूलक सन्देशहरू गलत रूपमा प्रकाशन तथा प्रसारण हुने गरेको पाइन्छ । जसले नागरिकलाई उद्धेलित गरेर शान्तसँग मिलेर बसेका ने पाली जनतामा विग्रह ननिम्त्याउँला भन्न सकिन्न । यसर्थ पत्रकारिता लेखन कार्य गर्दा भाषाशैली, शब्द छनोट र संयोजनमा विशेष ध्यादिदै 'उल्टो पिरामिड' ढाँचामा लेखन गर्नुपर्दछ ।

पठनीय अनुभूति

पत्रकारितामा भाषाको प्रभाव ज्यादै महत्त्वपूर्ण हुन्छ । पत्रकारिताको मुख्य हतियार नै भाषा हो । पत्रकारितामा साहित्यमा जस्तो

कल्पनामा डुबेर अप्प्यारा साहित्यिक शब्दहरूको प्रयोग गर्नु हुन् । पत्रकारिताको मुख्य ध्येय सूचना तथा जानकारीको प्रवाह तथा ज्ञानको हस्तान्तरण गर्नु रहेको हुन्छ ।

मैले यो अनुसन्धानमूलक लेख तयारी गर्ने क्रममा ४० जना पत्रपत्रिका तथा अनलाइनमाध्यमको प्रयोगकर्ताहरूलाई पत्रपत्रिका र अनलाइनमाध्यमबाट प्रकाशन हुने समाचारहरू पढेर तपाईंले 'नेपाली पत्रकारितामा भाषिक शुद्धता' का बारेमा तपाईंले के पाउनु हुन्छ ?' भनी सोधेको प्रश्नको जवाफमा ११ जना महिला र १६ जना पुरुष गरी कुल २७ जनाले समग्रमा उस्ताउस्तै जवाफ दिएका थिए जसमा : नेपाली पत्रकारिताको लेखनमा परिपक्व देखिँदैन । पत्रकारितामा विशेषत शब्द, वाक्य र प्रमुख पदावलीको प्रयोग, सुरूआत, मध्ये र अन्त्यको सही प्रयोगबाट मात्र घटना विषयबारे प्रस्ट हुन्छ । तर आजकालको पत्रकारिता लेखन ज्यादै खुम्चिँदै गएको छ । लेखनमा दम छैन । खाली नेता तथा दल विशेषका समाचारमात्र आउने गर्दछन् । जुन समाचार पढेपनि एकै शैलीमा आउने गरेको पाइन्छ । अझ नेपालीभाषा देवनागरी लिपिमा व्याकरण, शुद्धाशादी तथा ह्रस्व, दीर्घ, वाक्य तथा शब्दमा त्रुटि रहेको कुरा गरेर साध्य नै हुन् । पहिलेका पत्रकारले लेखेभैँ अहिलेका पत्रकारहरूलाई लेखन कला नरहेको बताए ।

यसरी उनीहरूले भनेभैँ गरी हामीले अनलाइन तथा छापामाध्यमबाट सम्प्रेषित भएका सन्देशहरूलाई हेर्ने हो भने उनीहरूले भनेजस्तै थुप्रै कमिकमजोरी देखिन्छन् । पत्रकारितामा भाषाको त्रुटि हुँदै हुन् भन्ने होइन । सकेसम्म त्रुटिरहित होस् भन्ने उद्देश्यबाट सत्यता, निष्पक्षता, वस्तुनिष्ठा र यथार्थपरकतामा आधारित भई वर्णविन्यासमा समेत विशेष ध्यानदिनु पर्दछ । यसो गरेमा त्रुटि कम हुनजान्छ । म्याथ्यु आर्नल्डले 'पत्रकारिता हतारको साहित्य हो' भनेभैँ सञ्चारमाध्यमबाट सम्प्रेषण गरिने समाचारहरू भन्ने हतार हतारमा लेखन कार्य गरी चाँडोभन्दा चाँडो सन्देश पस्कनु पर्नेहुँदा वर्णविन्यासमा : ह्रस्व, दीर्घ, अजन्त, हलन्त, 'ब' र 'व', 'श' र 'ष', 'रि' र 'ऋ', 'ए' र 'य' को प्रयोग, शब्द रचना, शब्द प्रयोग, पदावली, वाक्य गठन, इकार र उकार लगायत विविधमा त्रुटि देखिन सक्दछ ।

पत्रकारितामा सञ्चारकर्मी, लेखक, सम्पादक तथा प्रकाशकमा वर्णविन्यासको भावनाको बुझाईमा कमजोरी रहेको पाइन्छ । कतिपय समाचारले भन्न खोजेको विषयलाई घुमाईफिराई सोही वाक्यसँगै उपवाक्यको प्रयोगले पाठक, श्रोता तथा दर्शकको धैर्यताको बाँध फुट्ने गर्दछ । धेरैजसो मिडियाबाट सम्प्रेषण गरिएका सन्देशहरूमा जटिल वाक्यको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । विशेष छापामाध्यममा २५-३० शब्दभन्दा बढी वाक्यको प्रयोग गरिनु उचित मानिन्छ ।

पत्रकारितामा भाषिक अभ्यासमा जोड

पत्रकारितामा शिष्ट र स्वच्छ भाषिक नीति अवलम्बन गर्नुपर्दछ । यसका लागि सञ्चारमाध्यमले भाषागत एकरूपतामा जोड गर्नुपर्दछ । मिडिया शैली पुस्तिकाअनुरूप पत्रकारितामा प्रयोग हुने भाषाको एकरूपता, विशिष्टतामा ध्यानदिनु जरूरी छ । त्यसैगरी लेख्यमा सञ्चारकर्मी अभ्यस्त हुनुपर्दछ । लेख्यमा वर्णविन्यासको शुद्धताले मात्र हुन्न शीर्षक चयनमा वाक्य रचना, अनुच्छेद तथा निष्कर्षदिदा विशेष ध्यानदिनु पर्दछ । पत्रकारितामा विशेषत राजनैतिक घटना प्रकृतिका विषयवस्तुहरू नेताले भनेका कुरालाई बङ्ग्याएर लेख्ने प्रवृत्तिले पनि सञ्चारकर्मी तथा मिडियाको खण्डन गर्ने गरेको पाइन्छ । यसो हुनुमा नेता तथा सञ्चारकर्मीमा को दोषी भन्ने विषय छुट्याउनै कठिन रहेको छ ।

पत्रकारितामा भाषिक रचनाका हिसाबले सत्यापन, यथार्थपन, र वस्तुपरक भई जुन शब्दले जे भन्न खोजेको छ त्यही अर्थ दिनुपर्दछ । यदि त्यसले दिने सन्देशको अर्थ दुईअर्थ लग्ने भएमा बाभिन सक्दछ । समाचारलाई आकर्षक बनाउन जघन्य अपराध, ठहरे, भयानक, व्यापक, ध्वस्त, भिषण, विशाल, भयाङ्कर, उत्तेजित, सेक्सि, च्वाँक, बबाल जस्ता वाक्यहरूको प्रयोग गरेर भद्धा स्वरूपमा सम्प्रेषण गर्नु हुन् । लेख, टिप्पणी र समीक्षाको भाषाशैली निबन्धात्मक हुन्छन् । पत्रकारिता लेखन कार्य गर्दा समसामयिक घटना विषयवस्तु तथा पुराना विषयवस्तुहरूका तथ्यमा अडिएर ह्रस्व, दीर्घ, अजन्त, हलन्त, 'ब' र 'व', 'श' र 'ष', 'रि' र 'ऋ', 'ए' र 'य' को प्रयोग, शब्द रचना, शब्द प्रयोग, पदावली, वाक्य गठन, इकार र उकार आदि वर्णविन्यास विशेष ध्यानदिई वर्णनात्मक ढङ्गबाट प्रस्तुत गर्नुपर्दछ । त्यसैगरी मनोरञ्जनका नाममा व्यक्तिको मान, प्रतिष्ठामा आँच आउने गरी अमर्यादित रूपमा अपमान हुने तथा व्यक्तिको चरित्र हत्या हुनसक्ने विषयबाट टाढा रहेर शिष्ट र आदरार्थी शब्दहरूको प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

अहिले नेपाली पत्रकारिता क्षेत्रमा नेपालीभाषा तथा लिपिमाथि ठूलो समस्या उत्पन्न हुने स्थिति छ । त्यसैले यस्ता विचलनबाट जो गिएर नेपाली पत्रकारिता अगाडि बढ्नु आवश्यक छ । त्यसकासाथै यस विषयमा नेपाल सरकारले विश्वविद्यालयमा पठनपाठन गराउँदा पनि अनिवार्य रूपमा नेपालीभाषा (देवनागरी लिपि) लाई पहिलो र अन्य आयातितलाई तत्पश्चात राख्नु अनिवार्य छ । हामीले दैनिक पत्रपत्रिकामा छापिएर आएका गोरखापत्र, कान्तिपुर, नयाँ पत्रिका, अन्नपूर्ण, राजधानी, महानगर, प्रभाव दैनिक, नेपाल समाचार पत्र लगायत दर्जनौ पत्रपत्रिकाहरू पढ्दा कयौँ शुद्धाशादी, व्याकरण तथा भाषाशैलीमा त्रुटि रहेको पाउँदछौ । कमीकमजोरी हुँदैहुन्न भन्न खोजेको होइन तर कतिसम्म र कस्ता कमजोरीहरू भन्ने हुन् । यस विषयमा विशेष ध्यानदिइएन भने आफ्नो राष्ट्रको भाषा तथा लिपि नभएको देश बन्न कति बेर लग्ने छैन ।

नेपालीभाषा सम्पादनमा एकरूपता पाइँदैन । यसोहुनुमा सञ्चारगृह तथा प्रकाशन संस्थाहरूले आ-आफ्नै बुझाईका कारणले भएको हो । कतिपय मिडियाले वर्णविन्यासको नियम बनाएर भाषा सम्पादन तथा लेखन कार्य गरिरहेका छन् । धेरैजसो आमसञ्चार माध्यमहरूमा प्रयोग हुने आदरार्थी, भाषा, व्याकरण, शब्द, वर्णविन्यास फरक-फरक हुँदा पाठक, श्रोता तथा दर्शकहरू अलमल्ल पर्ने गरेका छन् । त्यस्तै नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र, विश्वविद्यालयहरू जस्ता जिम्मेवारी संस्थाहरूको समेत आफ्नै नियम रहेको पाइन्छ । नेपालको प्रेस काउन्सिलको वेबसाइट, विभिन्न प्रकाशन, प्रतिवेदन, पत्राचारहरूमा आदरार्थी, व्याकरण तथा वर्णविन्यासमा एकरूपता नपाइनु दुःखदको विषय हो । नेपालीभाषामा यस्तो कार्य हुनुको मुख्य कारण व्याकरण र वर्णविन्यास सम्बन्धी प्रयाप्त ज्ञानको कमीले हो । त्यसैले यस्ता विविध कमिकमजोरीहरू हटाएर चुस्तदुरुस्त पत्रकारिताको विकास गर्नुपर्दछ ।

विश्लेषण तथा विवेचना

बराल, पूर्णचन्द्र (२०६४) द्वारा 'नेपाली दैनिक समाचारपत्रमा प्रयुक्त भाषाको वर्णविन्यासको अध्ययन' शीर्षकमा नेपालीभाषा शिक्षा विभाग अन्तर्गत रहेर शोधपत्रमा दैनिक समाचारपत्रहरू गोरखापत्र, अन्नपूर्ण, कान्तिपुर, नयाँ पत्रिकाका पहिलो पृष्ठमा प्रयोग भएका वर्णविन्यास सम्बन्धी ह्रस्व, दीर्घ, पदयोग, पदवियोग, हलन्त-अजन्त, 'श', 'ष', 'स', 'व', 'ब', 'ट', 'र', 'त', 'ए', 'य', 'ड', 'ज' 'ण', 'न', 'म', चन्द्रविन्दु, शिरविन्दु" आदि क्षेत्रमा देखापरेका कमिकजेरीलाई औँल्याएको छ । यसबाट के प्रष्टहुन्छ भने नेपालको ख्यातिप्राप्त दैनिक पत्रपत्रिकामा यस्तो हविगत छ भने अन्य मिडिया तथा लेखनमा कति त्रुटि भेटिएलान् । यो नेपालीभाषामाथि गरिएको वे वास्था तथा नेपालको शिक्षा प्रणालीमा देखिएको लापरवाही पनि हो ।

अहिले नेपाली पत्रकारिताबाट आफ्नो राष्ट्रको मूलभाषा तथा लिपिको शिष्ट र मानक प्रयोग नगरी आयातित अंग्रेजी भाषालाई प्रथामिकता दिने गरेको पाइन्छ । उदाहरणस्वरूप रेडियो तथा टेलिभिजनमा प्रस्तोताले कार्यक्रमको सुरुआतदेखि नै नेपालीभाषामा आयातित अंग्रेजी र हिन्दी भाषालाई समेत मिसाए कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने गरेको पाइन्छ । यस्तो कार्यक्रमहरू विशेषत टेलिभिजन, रेडियो तथा एफएमबाट दैनिकजसो प्रसारण हुँदै आइरहेका छन् । कुनै पनि भाषाको महत्व हुन्छ त्यसकुरालाई हामी सबैले सम्मान गर्नुपर्दछ । तर राष्ट्रपिच्छे फरक-फरक राष्ट्रिय भाषा तथा लिपि हुन्छन् । हरेक देशले आफ्नो राष्ट्रिय भाषालाई मिडियामा पहिलो प्रथामिकता दिने गर्दछन् । तर नेपालको परिप्रेक्ष्यमा नेपालीभाषा तथा लिपिलाई भन्दा पनि अंग्रेजी भाषालाई बढावा दिएको पाइन्छ चाहे पठनपाठनको क्रममा होस् चाहे प्रकाशन तथा प्रसारण गर्दा ।

अहिले नेपालमा स्नातकोत्तर तह र सो भन्दा माथिको तहमा पत्रकारिता तथा आमसञ्चार विषयको अध्ययन तथा अध्यापन गर्दा नेपाली लिपि तथा भाषालाई हटाएर अंग्रेजी भाषा अनिवार्य गरिएको छ । त्यसका साथै स्नातक तहमा प्रश्नहरू निर्माण गर्दा अंग्रेजी भाषामा नै प्रश्नहरू सोधिने गरेको छ । के नेपालीमा सोध्दा हुन्छ अनि स्नातकोत्तर र सो भन्दा माथिल्ला तहमा र नेपालीभाषा तथा लिपिबाट पढाउँदा के हुने ? कयौँ ग्रामिण स्तरबाट सरकारी तथा सामुदायीक स्कुलबाट नेपालीभाषामा अध्ययन गरेर उच्च शिक्षाको खोजमा शहरका विश्वविद्यालय प्रवेश गरेका विद्यार्थीहरूले अंग्रेजी भाषामा पढाइ हुँदा र परिक्षमा प्रश्नहरू आउँदा उनीहरूलाई बुझ्न कठिन भएको विषयहरू मिडिया तथा सम्बन्धित सङ्कायमा कुरा नउठाएका होइनन् । यस विषयबारे सरकार तथा सम्बन्धित सङ्काय तथा केही माथिल्लो ओहोदामा बस्नेहरूबाट कुनै सुनुवाई नभएको भन्ने विषयहरू आएको पाइन्छ । तर यसै साल वि.सं. २०८१ को स्नातक तहको बोर्डमा सोधिने प्रश्नपत्रमा अंग्रेजी र नेपाली दुबैभाषामा हुनुपर्ने भन्ने विषयबारे शिक्षा, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्री श्री सुमना श्रेष्ठले भन्नुभएको कुरा सञ्चारमाध्यमबाट सम्प्रेषण भएको छ तर त्यो नआइकन यसै भन्न सकिन्छ ।

के नेपालमा अंग्रेजी भाषाबाट पत्रकारिता पढेका सबैले अंग्रेजी भाषामा नै पत्रकारिता गरिरहेका छन् की नेपालीभाषामा पनि ? यसरी आयातित अंग्रेजी भाषालाई अनिवार्य रूपमा लादनाले नेपालीभाषाको व्याकरण, शुद्धाशाद्धी तथा भाषाशैलीमाथि ठूलो क्षति भएको छ । यसको प्रभाव अहिलेको पुस्तामा देखिएको छ जो राम्रोसँग नेपालीमा लेख्न र पढ्न समेत सक्दैनन् । यो दुःखको कुरा हो जो नेपाली साक्षर भएर पनि उसले आफ्नो राष्ट्रको मूलभाषा लेख्न तथा पढ्न सक्दैन भने यो भन्दा अनौठो शिक्षा अरु के हुन सक्ला ?

बढा अचम्म लाग्ने विषय यो छ की नेपालको संविधान २०७२ को भाग १ को 'प्रारम्भिक'—धारा ७ मा 'सरकारी कामकाजको भाषा : (१) देवनागरी लिपिमा लेखिने नेपालीभाषा नेपालको सरकारी कामकाजको भाषा हुनेछ" भनी लेखिएको छ । तर सरकारी स्तरबाट पढाइ हुने त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह र सो भन्दा माथिल्लो तहमा अनिवार्य अंग्रेजी र स्तानक तहमा अंग्रेजीबाट प्रश्नावली बनाउने कार्यलाई किन स्विकृत गरियो? यी र यस्ता कयौँ प्रश्नहरू उब्जिएका छन् ।

मिडिया क्षेत्रमा गरिने पत्रकारिताको लेखन कार्य पनि फरक-फरक हुनसक्छ जस्तै: छापामा गरिने पत्रकारिता लेखन तथा रेडियो र टेलिभिजनमा लेखिने लेखनको शैली फरक हुन्छ । तसर्थ सबै मिडियामा भाषाशैली एकैनासका हुन्छन् । र एकै हुनुपर्दछ भन्ने पनि छैन । फरक-फरक माध्यमअनुसार शैली फरक होलान् तर लिपि तथा शुद्धाशाद्धी भने एकै हुनुपर्दछ । कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने तथा अन्त्य गर्ने तरिका फरक पर्ला तर त्यसमा लेखिने लिपि एकै हुन् । तसर्थ प्रकाशन, वेबसाइट र आन्तरिक र पत्राचारहरूमा समेत भाषामा एकरूपता कायम गर्नुपर्दछ भन्ने विषयमा सञ्चारकर्मीले सदैव ध्यानदिनु पर्दछ ।

निष्कर्ष

भाषा पत्रकारिताको नीति हो, मार्गदर्शन हो । यो पत्रकारितामार्फत विश्वभर भएगरेका विविध विषयवस्तुबारे जानकारी दिने ठाउँ हो । आजको एक्काइसौँ शताब्दीको यस युगमा पत्रकारिता मानिसको दैनिक जीवनमा गरिने व्यापार, व्यवसाय, पेशाको रूपमा विकास भएको छ । सूचना र सन्देशलाई विभिन्न माध्यमबाट धाराप्रवाह गराउँदा प्रयोग हुने भाषाले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । सञ्चार माध्यमबाट समाचार लेख्दा, सम्पादन गर्दा, विज्ञापन तयार गर्दा, फिल्म बनाउँदा, कथा, कविता, गीत, गजल, नाटक, निबन्ध आदिको लेखन तथा निर्माण कार्य गर्दा भाषा नै मूल हुन्छ । बीनाभाषा सञ्चार कार्य पूरा हुन्छ । भाषालाई अर्थपूर्ण रूपबाट सञ्चार कर्म तथा पत्रकारिता गरिन्छ तबमात्र पूर्णसञ्चार हुन्छ । कतिपय समयमा भाषागत, यान्त्रिक, वातावरणीय, मनोवैज्ञानिक, सांस्कृतिक तथा माध्यमको अवरोधले पनि पूर्णसन्देश प्रवाह नहुनसक्दछ । अफ कतिपय बोल्दा अथवा उच्चारण गर्दा 'ब' र लेख्दा 'व' हुने शब्दहरू जस्तै : वक्ष, वचन, वक्तव्य, वंशाणु तथा वंश । त्यसका साथै बीचमा जीवनी, विवाद, नवीन, कविता, विवाह, आदि । अनी अत्यमा शिव, छवि, कवि, अभाव, प्रभाव आदिमा हुने वर्णविन्यासको त्रुटिले पनि पाठक, श्रोता तथा दर्शकलाई दिक्दार तथा उदेय लाग्ने पनि हुन्छ ।

अन्त्यमा, पत्रकारिता आर्थिक उपार्जन गर्नका लागि मात्र गरिने पेशा होइन । यो निश्चित मूल्य, मान्यता, सिद्धान्त, नीति, नियम, आचारसंहिता तथा कानूनमा आधारित हुन्छ । अध्ययन तथा अनुसन्धानबिना, हचुवा तथा अनुमानको आधारमा गरिने पेशालाई पत्रकारिता भनिदैन त्यसलाई 'अनुमानकारिता' भनिन्छ । यसले समाज तथा राष्ट्रलाई समेत आघात पुऱ्याउन सक्दछ । तसर्थ पत्रकारिता एक यस्तो पेशा हो जसअन्तर्गत मानवीय रूचिका विषय तथा दैनिक रूपमा विश्वभर भएगरेका विविध विषयवस्तुका सामग्री सङ्कलन गरी सत्य, तथ्य, यथार्थ, वस्तुनिष्ठ तथा सन्तुलित ढङ्गबाट तिनको सम्पादन तथा प्रस्तुतीकरण गरेर आमनागरिक समक्ष सञ्चारमाध्यम मार्फत सूचना तथा जानकारी पुऱ्याउने पवित्र कार्य भएकाले देवनागरी भाषा तथा लिपिको प्रयोगमा वाक्यको प्रयोग, शब्द, भाषाशैली, शुद्धाशाद्धी तथा वर्णविन्यासमा विशेष ध्यानदिनुपर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

McQuail, D. (2003). *McQuail mass communications theory*. New Delhi: Vistaar Publications.

Ahuja, B.N. (2000). *Theory and Practice of Journalism and Mass Communication*. Kathmandu: Bhrikuti Academic Publications.

Rai, L.D. (2047 B.S.). *Akhabari Patrakharita*. Kathmandu: Sajha Prakashan.

Press Council of Nepal [PCN] (2016). *Journalist' Code of Conduct Nepal*, Press Council of Nepal, Kathmandu.

Press Council of Nepal [PCN] (2048). *Press Council Act, Press Council of Nepal*.

Ministry of Law [MOL] (2015). *Constitution of Nepal*.

नेपाल सरकार सञ्चार तथा सूचना प्रविधि मन्त्रालय सूचना तथा प्रसारण विभाग, (२०७५), नेपाल परिचय: लितगङ्गा, काठमाडौँ, नेपाल सरकार ।

नेपाली बृहत् शब्दकोश, वि.सं. २०७५

अक्सपोर्ट डिक्सनरी

इन्साक्लोपेडिया

अन्तर्राष्ट्रिय मञ्च, (वि.सं. २०४७), वार्षिक अङ्क ६, काठमाडौँ ।